

УДК 271:282(477.83/.86)

Олег Жерноклеєв

Римо-католицьке чернецтво у Східній Галичині на початку ХХ ст.

Розглянуто загальні кількісні, структурні та соціально-демографічні характеристики римо-католицького чернецтва Східної Галичини як складової Галицького коронного краю Австро-Угорської монархії на початку ХХ століття. Зазначається, що з другої половини ХІХ ст. спостерігалось відновлення діяльності римо-католицьких чернечих спільнот на теренах краю після періоду їх занепаду в епоху просвіченого абсолютизму. Для соціального портрета римо-католицького чернецтва кінця ХІХ – початку ХХ ст. було характерне значне переважаювання жіноцтва, а також активна освітня, виховна, добродійна та інша праця серед населення. Численне римо-католицьке чернецтво в краї значно переважало кількісними параметрами відповідні структури української Греко-католицької церкви. Зокрема, якщо станом на 1911 р. у Східній Галичині налічувалось всього 274 греко-католицьких монахів і монахинь, то різноманітні римо-католицькі ордени й конгрегації мали їх відповідно 2210, що свідчило про понад восьмикратну кількісну перевагу останніх. Активне й численне чернецтво певним чином компенсувало брак римо-католицького духівництва, що було важливим для галицьких поляків з погляду їхнього намагання зберегти свій “стан володіння” (свою домінуючу присутність) у регіоні з переважаючим українським населенням.

Ключові слова: чернецтво, Римо-католицька церква, Галичина

Oleh Zhernokliev

The Roman Catholic monasticism in Eastern Galicia in the early 20th century

The general quantitative, structural and socio-demographic characteristics of Roman Catholic monasticism in Eastern Galicia as a part of Galician crown land of Austria-Hungary in the early 20th century are reviewed. It is noted that the second half of the 19th century was a time of recovery for the Roman Catholic religious communities in this region after a period of their decline in the era of enlightened absolutism. A social portrait of Roman Catholic monks in the late 19th and early 20th centuries was characterized by a significant predominance of

1.4. Християнські чернечі спільноти

women as well as active educational, social, charitable and other work among the population. Roman Catholic monasticism in the region considerably overcame in terms of quantity the relevant structures of the Ukrainian Greek Catholic Church. In particular, there were only 274 Greek Catholic monks and nuns as of 1911 in Eastern Galicia, while various Roman Catholic orders and congregations had 2210 respectively, being illustrative of an eightfold quantitative precedence of the latter. The active and numerous monasticism to some extent compensated the lack of Roman Catholic clergy, and this was important for the Galician Poles in terms of their attempt to preserve their “possession status” (their dominant presence) in the region where Ukrainian population prevailed.

Keywords: monasticism, Roman Catholic Church, Galicia

Поліетнічний характер Галичини впродовж багатьох століть її новочасної історії зумовив довготривалу присутність тут різноманітних структур Римо-католицької церкви. Серед них помітним явищем було численне католицьке чернецтво, яке значно переважало за кількісними параметрами аналогічні інститути греко-католицизму. Остання обставина важлива також і з того погляду, що монахи як богопосвячені особи нерідко виступали значно ефективнішим інструментом апостольської та харитативної діяльності Церкви, ніж обтяжене родинними й суспільними обов'язками світське, одружене священство.

Вітчизняні науковці досліджували історію окремих католицьких чернечих орденів, особливо це стосується найбільших і найактивніших із них – францисканців і домініканців [1; 2; 3; 4; 5], як і загалом основні віхи розвитку римо-католицизму в Україні та зокрема її західному регіоні [6, с. 116–122; 7]. Однак римо-католицьке чернецтво в Галичині в цілому як суспільний феномен фактично ще не стало об'єктом докладнішого вивчення. Значно краще ці питання висвітлені в польській історіографії [8; 9; 10]. Проте вітчизняний погляд на цю тематику є не менш важливим і необхідним, хоча б з огляду на наявні в літературі прямі закиди щодо полонізаційних впливів РКЦ, і зокрема чернечих орденів, на місцеве українське населення [11, с. 121, 122, 124–125]. Зважаючи на недостатню розробленість проблеми в українській

історичній та релігієзнавчій науці, метою нашої статті стало насамперед окреслення загальних кількісних, структурних і соціально-демографічних характеристик римо-католицького чернецтва Східної Галичини як складової Галицького коронного краю Австро-Угорщини на початку ХХ ст. (до Першої світової війни).

Поява римо-католицького чернецтва в Галичині історично пов'язана, щонайменше, з двома основними чинниками. Першим із них була активна місіонерська діяльність жебрущих чернечих орденів, історичні джерела якої в Південно-Західній Русі сягають середини ХІІІ ст. [12, с. 85; 13, с. 122–131]. Іншим істотним чинником, особливо в Новий час, стала наявність на українських землях Галичини численного польського населення, яке сповідувало римо-католицизм. Меншим чином це стосувалося німецького елемента, частка якого, порівняно з польським, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була незначною, до того ж чимало німців належало до протестантських конфесій.

У 1900 р. усе населення Галицького коронного краю Австро-Угорщини складало 7,3 млн осіб [14, с. 10–11]. Край лише умовно поділявся на Східну (українську) Галичину з центром у Львові та Західну (польську), для якої історичним, політичним і духовним центром залишався Краків. Межа між ними приблизно збігалася з етнографічним кордоном між поляками й українцями. Східна Галичина охоплювала понад дві третини території та населення коронного краю, тоді як Західна – лише третину. Столицею усього коронного краю був Львів. Цим пояснювалося значення Східної Галичини для поляків у боротьбі за збереження їх гегемонії в регіоні, тим паче на тлі значної активізації українського національного руху. Не останню роль у цьому змаганні відіграла релігія та Церква.

За офіційною статистикою 1900 р., понад 1 млн мешканців (близько 23% населення) Східної Галичини сповідували римо-католицизм [15, с. 306]. При цьому майже 800 тис. римо-католиків

1.4. Християнські чернечі спільноти

проживало в сільських громадах, складаючи 21% сільського населення [16, с. 190].

Основними центрами скупчення поляків були поміщицькі маєтки та міста. На 1900 р. у понад 3 тис. поміщицьких маєтків краю мешкало 196 тис. осіб, у тому числі 81 тис. римо-католиків (42%) і 65 тис. греко-католиків (33%) [17, с. 74–75]. Серед міського населення Східної Галичини поляки склали понад третину, помітно переважаючи українців. Так, у 58 містах і містечках із кількістю жителів понад 5 тис. у 1900 р. римо-католиків налічувалося 33%, греко-католиків – 27%, юдеїв – 39%, а в семи найбільших містах (понад 20 тис. мешканців) – відповідно 44, 19 і 36% [17, с. 74–75]. У Львові станом на 1910 р. мешкали 101,3 тис. римо-католиків, 56,8 тис. юдеїв і лише 34,5 тис. греко-католиків [18].

Менталітет поляків Галичини, як зазначав Я. Дашкевич, характеризувався низкою міфологем, що передбачали фіктивне право на відбудову Польщі в “історичних межах”, польську модель католицизму як форпосту християнства проти варварства (до якого відносили не лише православ’я, але й уніатство), ідеї культуртрегерства для позбавленого західної культури українського народу та шляхетської вишості над українцями. Етнічні міфологеми витворили специфічну ментальність [19, с. 84–85]. Водночас на зламі ХІХ–ХХ століть поступово формувалися єдині ментальні особливості, як і спільна духовна й політична культура поляків усіх трьох частин поділеної на той час Польщі [20, с. 174].

Водночас римо-католицьке населення Східної Галичини не можна цілковито ототожнювати з польським. Наприклад, за підрахунками відомого українського діяча та вченого В. Охримовича, принаймні 193 тис. осіб серед римо-католиків у 1900 р. були україномовними (т.зв. латинники) [21; 22, с. 179–218].

На церковній мапі тодішньої Габсбурзької монархії Галицький коронний край був представлений чотирма римо-католицькими

епархіями: Львівською, Перемишльською, Тарнувською та Краківською [23, с. 72–73]. Українські терени Східної Галичини охоплювала головним чином Львівська архієпархія, а також частково Перемишльська епархія. Паралельно на цих же теренах діяла митрополія Греко-католицької церкви у складі Львівської, Перемишльської та Станіславівської епархій. У нашому дослідженні найдоцільніше розглянути становище чернецтва у межах Львівської архієпархії РКЦ, враховуючи також можливість певного порівняння з приблизно відповідними їй греко-католицькими Львівською і Станіславівською (без врахування Буковини) епархіями, усвідомлюючи при цьому всю відносність та умовність такого підходу.

Після періоду скорочення й занепаду, внаслідок державної політики епохи Просвітництва, нове відродження римо-католицького чернецтва в Галичині, як і на сусідніх польських землях у складі Російської імперії, розпочалося в другій половині ХІХ ст. Воно характеризувалося: 1) відновленням старих орденів; 2) заснуванням та швидким поширенням нових чернечих згромаджень; 3) неабиякою активізацією соціальної праці чернецтва в дусі вчення папи Лева ХІІІ (роки понтифікату 1878–1903) та розвитку соціальної доктрини РКЦ [24, с. 13, 22, 51–52]. Катехизація дітей та молоді, робота на парафіях, у народних школах і лікарнях, утримання виховних закладів для сиріт і бідних, різноманітних благодійних установ – усе це стає атрибутом повсякденного життя та діяльності римо-католицького чернецтва на досліджуваних нами теренах [25, с. 16, 48, 82–83; 26].

За даними шематизмів і офіційними інформаціями духовної влади, станом на кінець 1898 р. у Львівській архієпархії РКЦ існувало 35 чоловічих монастирів із 357 мешканцями (серед них 185 священників) та 118 жіночих із 1045 монахинями. Цікаво, що водночас на цих же теренах діяло лише 9 чоловічих монастирів ГКЦ (48 ченців і братів, з них 32 священники) і 2 жіночі (26 монахинь) [27, с. 67].

1.4. Християнські чернечі спільноти

Наприкінці 1911 р., за даними нових шематизмів та інформаціями галицького Намісництва, загальна картина зазнала помітних змін: римо-католицьке чернецтво Львівської архієпархії РКЦ мало вже 54 чоловічі монастирі з 496 мешканцями (у тому числі 225 священиків) та 246 жіночих із 1714 монахинями. Отже, разом це складало 300 чернечих домів із 2210 монахів і монахинь. У цей же час ГКЦ мала тут 11 чоловічих (78 монахів, у т.ч. 26 священиків) і 28 жіночих монастирів із 196 черницями [28, s. 63]. Урахування статистики Перемишльських епархій РКЦ і ГКЦ (фактично однакових за кількістю віруючих) принципово не змінить тенденцію співвідношення між церквами, оскільки й там римо-католицьке чернецтво значно переважало греко-католицьке.

Церковна статистика Галичини початку ХХ ст. свідчила про вагоміше місце й значення чернецтва в місцевих структурах РКЦ, ніж ГКЦ. Якщо на одного душпастиря в усіх чотирьох римо-католицьких єпископствах припадало в середньому близько 2,3 тис. вірних (причому по Краківській та Перемишльській епархіях цей показник сягав 2,6 тис.), то в митрополії ГКЦ – біля 1,6 тис. Натомість щодо чернецтва пропорція була зовсім іншою. Одна богопосвячена особа в римо-католиків припадала на 634 вірних, тоді як у греко-католиків – на 6331 [28, s. 63]. У цілому в Галицькому коронному краї, за нашими підрахунками, РКЦ мала вдсятеро більше монастирів та в 20 разів більше монахів і монахинь, ніж ГКЦ.

Тогочасний польський діяч і науковець Ф.Буяк писав, що значна кількість монастирів частково компенсувала брак світського духівництва в РКЦ, порівняно з ГКЦ. Наводячи факт наявності на терені Львівської архідієцезії близько 2 тис. українських церков і лише 312 костелів, він вважав, що ксьондзів і костелів украї замало, латинські парафії надто розлогі й польському селянинові задалеко діставатися до храму, тому замість того, щоб іти 2–3 милі до костелу, він іде на відправу до церкви, яка є фактично

в кожному селі. У всьому коронному краї він нараховував на 110% більше греко-католицьких парафій, ніж латинських, та на 32% більше світського духовенства в ГКЦ, ніж РКЦ. Отже, Ф.Буяк фактично пояснював цим причини переходу поляків у греко-католицький обряд та їхню денаціоналізацію, стверджуючи, що для виправлення ситуації та нейтралізації існуючих недоліків (з погляду польського “стану посідання”) необхідно було б число парафій РКЦ подвоїти, а костелів – потроїти [17, s. 77]. З іншого боку, усе це посилювало суспільну роль римо-католицького чернецтва, особливо у східній частині коронного краю.

Структура та соціальний портрет галицького римо-католицького чернецтва характеризувалися низкою цікавих рис.

Суттєва перевага жінок серед богопосвячених осіб у Галичині була фактом, але загалом не була особливістю галицького чернецтва. Так, у всій Ціслейтанії (австрійській частині дуалістичної монархії Габсбургів) у 1910 р. налічувалося 640 чоловічих чернечих домів (понад 11 тис. монахів) та 2316 жіночих (27,4 тис. монахинь) [23, s. 120–121]. Проте перевага жіноцтва, як свідчать наведені вище статистичні дані, серед галицького чернецтва була ще відчутнішою, ніж у Ціслейтанії в середньому.

Щодо внутрішньої структури римо-католицького чернецтва у Східній Галичині на початку ХХ ст., і зокрема розподілу його осередків між орденами й конгрегаціями, докладне уявлення дає нам шематизм Львівської архідієцезії РКЦ за 1905 р. Так, серед жіночих спільнот богопосвяченого й апостольського життя за кількісними показниками лідирували Сестри милосердя св. Вікентія де Поля (286 монахинь). Вони мали 27 своїх осередків, найбільші з яких – у Львові (6 домів, разом 130 сестер), Маріамполі (12 сестер), Роздолі (12), Білому Камені (11), Чорткові (11), Будзанові (10), Залізцях (10), а також у Станиславові, Тернополі, Рогатині, Бурштині та ін. [29, p. 217, 222–231]. Сестри займалися головно доглядом за хворими в шпиталях і навчанням дітей-сиріт.

1.4. Християнські чернечі спільноти

Найбільшу кількість осередків (65) мали представниці іншої конгрегації – Сестер-служебниць Пресвятої Діви Марії (разом 236 сестер). Щоправда, усі їхні осередки були невеличкими за кількістю мешканок, у середньому 3–4 сестри в кожному домі [29, р. 244–253]. До найчисленніших слід віднести й Конгрегацію сестер францисканок Родини Марії (27 домів, 174 сестри разом із новичками – дівчатами й жінками, які жили в монастирі й готувалися до офіційного вступу). Представниці цього згромадження головним чином працювали в народних школах. Якщо не брати до уваги Львова (6 домів, 68 монахинь і 26 новичок), решта їхніх осередків мали в середньому по 3 – 5 монахинь [29, р. 257–265].

Окрім згаданих конгрегацій, жіноча гілка римо-католицького чернецтва у Східній Галичині була також представлена бенедиктинками, кармелітками, членами регулярних третіх орденів францисканок і домініканок та низкою інших згромаджень. Так, згаданий шематизм подає відомості про три згромадження сестер регулярного Третього чину св. Франциска, а саме: Конгрегацію св. Йосифа, Конгрегацію Пресвятої Діви Марії Страждальної та Конгрегацію капуцинок св. Фелікса з Канталіцію (т. зв. феліціанок). Перша з 1882 р. утримувала у Львові дім праці для вбогих та заклад для невиліковно хворих і тих, хто відновлювався після хвороби (з 1884 р.). Ця конгрегація мала кілька домів-філій у Львові, Любачеві, Сокалі, Зборові, Калуші (всього 9) та нараховувала разом 83 сестри, з них 63 – у Львові (у тому числі 16 у новіціаті) [29, р. 254–256]. Друга мала два доми – у Стрию (заснований 1897 р.), де сестри були зайняті освітою і вихованням малих дітей, та в Перемишлянах (з 1898 р.), де доглядали за хворими в повітовій лікарні [29, р. 267–268]. Феліціанки мали 16 домів, з них 6 у Львові (з 1885 р., зокрема заклад для бідних дівчат і дитячий притулок), а також у Сокалі, Снятині, Збаражі, Жовкві, Белзі та інших населених пунктах, налічуючи разом 115 сестер [29, р. 233–236].

Досить численним було й домініканське терціарство того часу, переважно жіноче. Так, у всій Ціслеїтанії на початку ХХ ст. нараховувалося 24 доми Третього ордену домініканок із 355 сестрами [23, s. 121]. Шематизм Львівської католицької архідієцезії за 1905 р. також фіксує наявність 2 домів сестер Третього ордену св. Домініка з 12 терціарками: у Раві-Руській (зведений 1887 р.) та Журові (1889 р.). У першому з них, названому на честь св. Антонія Падуанського, мешкало вісім сестер, у другому (Св. Ісусового Серця) – чотири [29, р. 243]. Джерело не вказує на характер їхньої діяльності, але принаймні в першому випадку, судячи з освітньої кваліфікації усіх сестер (“шкільна вчителька”), можна припускати, що це було шкільництво. Прізвища вказують на переважно польське і, можливо, німецьке (або австрійське) походження терціарок. Сестри були молоді, лише одній з них на той час було вже 57 років, середній вік решти не досягав і 32 років. Більшість із них складала професію (урочисті обітниці) в останнє десятиліття ХІХ ст. у віці 19–20 років, що свідчить про їхній свідомий вибір на користь свого покликання.

Серед чоловічих орденів найчисленнішим у Галичині було францисканське чернецтво, поділене на три гілки: брати менші св. Франциска, мінорити конвентуальні та капуцини. Разом вони у Львівській архідієцезії станом на 1905 р. мали 19 конвентів і резиденцій, при них налічувалося 118 священників і монахів та 51 брат, який ще мав мирянський статус [29, р. 195, 272]. Найбільші францисканські осередки існували у Львові, а також у Збаражі, Сокалі та деяких інших населених пунктах.

Помітно представлений був і Орден проповідників св. Домініка. Станом на 1905 р. лише в Східній Галичині існувало 9 чоловічих домініканських монастирів (Львів, Підкам'нь, Жовква, Чортків, Богородчани та ін.) із 37 священниками, 8 кліриками й 33 братами світського статусу [29, р. 195, 198–204, 272].

Окрім названих, діяли також орден езуїтів (4 монастирі, серед монахів – 36 священників), кармелітів (4 монастирі, 17 свяще-

1.4. Християнські чернечі спільноти

ників), Конгрегація місіонерів св. Вікентія де Поля (7 домів, 26 священників), Конгрегація Воскреслого Господа Нашого Ісуса Христа (т. зв. “змартвихвстанці”; 1 дім, 6 священників) [29, р. 195, 272].

Загалом, за шематизмом 1905 р., з усіх 263 ченців-священників тільки 67 служили на парафіях, вони становили 14% парафіяльного кліру Львівської архідієцезії (не враховуючи Буковини) [29, р. 274–275]. Решта, судячи з усього, здійснювали своє служіння в монастирях, які існували, за нашими підрахунками, у 35 населених пунктах. Якщо ж урахувати й жіночі монастирі, то загалом римо-католицьке чернецтво було присутнє, щонайменше, у понад 130 міських і сільських поселеннях Східної Галичини. При цьому у Львові діяло щонайменше чотири десятки чернечих резиденцій, різноманітних установ та благочинних закладів, при яких мешкали й працювали римо-католицькі монахи й монахині, у Станиславові – сім, у Тернополі та Коломиї – по п’ять, одразу по декілька відповідних інституцій діяло в цілій низці інших населених пунктів.

Крупним осередком католицького чернечого життя був Львів, у якому станом на 1914 р. діяли 17 жіночих чернечих згромаджень (із 24-х існуючих в архієпархії) та 9 (з 14) – чоловічих [30, с. 290]. Апогей їхнього розвитку в передвоєнний період припав саме на початок ХХ ст., коли предстоятелем Львівської архідієцезії став архієпископ Юзеф Більчевський (1900–1923, канонізований католицькою церквою як святий), що вважався покровителем бідняків і бездомних. У цей період в архієпархії утворено понад 100 нових парафій і збудовано три сотні костелів. РКЦ була потужним виразником патріотичних почуттів і державницьких прагнень галицьких поляків. На богослужіннях у львівських костелах вшановувалася пам’ять загиблих борців за польську державу, особливо урочисто й з активною участю молоді відзначалися ювілейні дати польської національної історії [30, с. 291].

Таким чином, помітна питома вага поляків серед населення Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. зумовила наявність на цих теренах численного римо-католицького чернецтва, яке значно переважало за кількісними параметрами відповідної структури Греко-католицької церкви. Його характерними рисами були виразні гендерні диспропорції і зокрема велика перевага жіночої гілки, а також активна соціальна праця серед потребуючих. Подальше дослідження історичного минулого римо-католицизму в Галичині залишається актуальним науковим завданням.

1. Сінкевич Н. *Laudare benedicere praedicare*. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. Київ: Кайрос, 2009. 408 с.

2. Чорний М. І. Домініканський орден у Центрально-Східній Європі в XIII – першій половині XV ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2002. 16 с.

3. Стасюк А. *Ordo Fratrum Minorum*: утворення, становлення та організація францисканців у першій третині XIII ст. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 2014. Вип. XV. С. 183–188.

4. Гуменяк А. Монастирське життя першого чину ордену домініканців Львівської архієпископії в другій половині XIX – 30-х роках XX ст. // Історія релігій в Україні: наук. щорічн. Львів: Логос, 2017. Вип. 27. С. 190–199.

5. Яцків О. Я. Становлення та діяльність жіночих осередків францисканства на теренах Львівської архієпископії (остання третина XIX ст. – 1918 р.) // Інтелігенція і влада: зб. наук. пр. Одеса, 2015. Вип. 33. С. 35–47. Серія: Історія.

6. Історія релігії в Україні: у 10 т. Київ, 2001. Т. 4: Католицизм / за ред. П. Яроцького. 598 с.

7. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003. 480 с.

8. *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2001–2014. Т. 1–22.

9. Kłoczowski J. *Wspólnoty zakonne w średniowiecznej Polsce*. Lublin, 2010. 512 s.

1.4. Християнські чернечі спільноти

10. Zakony franciszkańskie w Polsce / red. Jerzy Kłoczowski. Kraków: Prowincjałat OO. Frantisekanów Konwentalnych Prowincji św. Antoniego i bł., 1983–1987. Т. 1–4.

11. Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Львів: Свічадо, 2008. 640 с.

12. Стасюк А. Руські епізоди у францисканських наративах XIII ст. // Галичина: наук. і культ.-просв. краєзн. часоп. Івано-Франківськ, 2012. Ч. 20–21. С. 84–94.

13. Стасюк А. Проблема формування місіонерської діяльності Ордену Братів Менших на Русі в другій половині 30-х – на початку 40-х рр. XIII ст. // Галичина: наук. і культ.-просв. краєзн. часоп. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 22–23. С. 122–131.

14. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Lwów: Krajowe biuro statystyczne, 1905. Т. XX. Zesz. II.

15. Історичні передумови возз'єднання українських земель: монографія / Ф. І. Стеблій та ін. Київ: Наук. думка, 1989. 400 с.

16. Панейко В. Національні відносини Галичини // Записки НТШ. 1908. Т. 84. Кн. 4. С. 185–202.

17. Bujak F. Galicya. Lwów–Warszawa, 1908. Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. 562 s.

18. Діло. 1911. 29(16) серп.

19. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому. Київ; Львів, 1994. Вип. 6. С. 78–93.

20. Фалькович С. М. Политическая и культурная общность поляков в трех частях разделенной Польши (конец XIX – начало XX вв.) // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика / отв. ред. О. В. Хаванова. Москва, 1997.

21. Охримович В. Про фалшоване національної статистики при попередніх конскрипціях // Діло. 1910. 24, 26, 27 груд.

22. Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія про те, як “латиники” (не) стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX – перша половина XX ст.) // Україна модерна. 2014. Ч. 21. С. 179–218.

23. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV. Die Konfessionen. Wien, 1995. 866 s.

24. Соціальна доктрина Церкви: зб. ст. Львів: Свічадо, 1998. 300 с.
25. Kłoczowski J. Dzieje chrześcijaństwa polskiego. Paryż: Editions du Dialogue, 1991. Т. II. 345 s.
26. Dębowska K. Historia życia zakonnego w Polsce. URL: <http://zakony-zenskie.pl/index.php/historia/34-historia/66-historia-ycia-zakonnego-w-polsce> (дата звернення: 13.02.2016).
27. Podręcznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcją Dr. Tadeusza Pilata. Lwów, 1900. Т. VI. Cz. 1.
28. Podręcznik statystyki Galicyi wydany przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcją Dr. Tadeusza Pilata. Lwów, 1913. Т. IX. Cz. 1. 160 s.
29. Catalogus universi venerabilis cleri saecularis et regularis Archidieceesis Leopoliensis rit. lat. pro anno Domini MCMV. Leopoli, 1905. 328 p.
30. Історія Львова: у 3 т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. 559 с.